

BALÁZS PÉTER

Valóban abszolút volt-e a francia abszolút monarchia?

Tocqueville és a 20. század végi történetírás

Jelen dolgozatom témája Alexis de Tocqueville, *A Régi Rend és a Forradalom*¹ című korszakalkotó munkájában kifejtett téziseinek, zseniális megsejtéseinek és nem kevésbé zseniális tévedéseinek utólete: hogyan inspirálja a forradalom történetírásának első nagy oknyomozó szintézise a 20. század második felének történészeit, vagy éppen hogyan merevedik a tocquevillianus magyarázat kikezdetlennek látszó, valójában mégis rettentően törekeny orthodoxiává?

Általánosságban véve elmondható, hogy a Tocqueville által felvetett kérdések akkor kerülnek az érdeklődés homlokterébe, amikor a gazdaság- és társadalomközpontú megközelítést felváltja egy politika-, illetve intézményközpontú látásmód. Nem áll szándékomban azt elemezni, hogyan kérdőjelezi meg és „váltja le” az uralkodó marxista-szociologizáló dominanciájú történetírást a 20. század 60-as, 70-es éveiben a politikaszempontú közelítés: François Furet (persze nem előzmények nélküli) fellépéséhez köthető az értelmezési szempontok ezen radikális megváltozása. Amikor a forradalmat elsősorban mint a politikai fantázia termékét és mint kulturális eseményt vizsgálja, Furet bevallottan Tocqueville művéből merít inspirációt.² A konkrét kérdések részletes tárgyalása előtt idézzük fel, miben is látja Furet Tocqueville fontosságát. A nagy normand arisztokrata követőjének tekinti magát, amikor kinyilvánítja a narratív, elbeszélő történetírással szemben tanúsított érdektelenségét, s jelzi, hogy olyan problémátörténetet szándékozik írni, amelyben a legfontosabb szerepet a logikai koherencia játssza. Furet Tocqueville-re vezeti vissza továbbá azt a nézetet, amely szerint nem szabad készpénznek venni, sőt, különösen komoly kritikának kell alávetni a forradalom (és persze a Régi Rend) politikai személyiségeinek saját szerepükről alkotott véleményét, hiszen a politika annak művészete, hogy a sikerrel kecsegtető beszédpozíciókat (például a racionalitás letéteményesét vagy a nép képviselőjét) foglaljuk el. Ennek megfelelően a történész feladata nem az azonosulás, hanem a hidegfejű, távolságtartó analízis – s valóban, amint az Furet különböző historiográfiai munkáiból kiderül, Tocqueville-re, bár meglátásait hasznosítják, gyanakodva tekintett mind a forradalmi, mind a reakcionárius történetírói hagyomány.³

¹ Budapest, Atlantisz, 1994.

² Furet, François: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*. Pécs, 1994. 130–156. Egy historiográfiai jellegű visszatekintésben Keith Michael Baker pedig arra hívja fel figyelmünket, hogy az a megközelítés, amely a forradalmat (illetve általában a forradalmakat) nem valamiféle gazdasági-társadalmi alap többé-kevésbé determinált felépítményének, hanem a politikai képzelőerő, ötletesség megnyilvánulásának, különböző ideológiák (*horribile dictu* diskurzusok) összecsapása színterének tekinti, sokat köszönhet 1968 féktelen napjai emlékének, amikor is rövid időre ismét varázsereje lett a kimondott szónak, egy pár hétig mindenki az lehetett, ami lenni akart. Baker, K. M.: *Introduction to The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*. Vol. I. Arról, hogy a varázserejű szót hogyan rángatja vissza a földre a reakciós kontextus, lásd: Pocock, John: *Edmund Burke and the Redefinition of Enthusiasm: the Context as Counter-Revolution*. TFR, Vol. III. 19–44.

³ Lásd: Furet, illetve Furet Tocqueville szócikke a *Dictionnaire Critique de la Révolution Française*-ben. (Paris, 1988.)

A kérdés jobb megértését bizonyára elősegíti, ha röviden emlékeztetünk Tocqueville művének főbb tételeire. Az 1854-ben megjelent mű három fő részből áll. Az első könyv az európai társadalomfejlődés és az európai politikai változások kontextusában próbálja kijelölni a francia forradalom pontos helyét: azt mutatja ki, hogy a középkor során kiépült feudalizmus tulajdonképpen Nyugat-Európa minden országában hasonlóan működött, a 18. század során pedig mindenütt hasonló gondokkal küszködött. A 18. század forradalma voltaképpen európai forradalom, célja pedig nem más, mint az, hogy leszámoljon a feudalizmussal mint társadalomszervező elvvel, s helyére jogi egyenlőségen alapuló rendet állítson. Ennek az „európai programnak” a megvalósulásához miért volt szüksége Franciaországnak véres és hosszú távú politikai következményekkel járó forradalomra? Erre a kérdésre a mű második és harmadik könyvében kapunk választ.

A második könyvben Tocqueville továbbra is hosszú távú folyamatokat vizsgál, figyelmét azonban az európai társadalomfejlődés általánosságairól a francia monarchia sajátosságaira fordítja. A francia *Ancien Régime* legfontosabb jellemzője Tocqueville szerint a politikai hatalom egyre növekvő mértékű centralizációja, amelynek során a királyi hatalom lassan magához, illetve helyi szintre delegált képviselőihez von minden valódi hatalmat és kompetenciát, kiüresíti viszont a tradicionális hatalmi viszonyokat. Ez utóbbiakat pozitív tartalmuktól fosztja csak meg, üres héjuk megmarad; ez a paradox helyzet viszont különösen gyűlöletessé teszi őket. Különösen igaz ez földesúr és paraszt viszonyára: a helyi közösségek irányítása – a vidéki otthonát egyébként is elhagyó – a földesúr kezéből fokozatosan átcúszik a központi hatalmat képviselő intendáns kezébe. A politikailag funkciótlaná váló földesúr azonban továbbra is jogosult bizonyos feudális eredetű szolgáltatások élvezésére – ez a nyilvánvalóan tarthatatlan helyzet szolgál magyarázatul a parasztság földesurakkal szemben táplált gyűlöletére.

A második könyv célja tehát azzal a 19. században általános illúzióval történő leszámolás, mely szerint Franciaország politikai centralizációja a forradalom műve lett volna. A centralizációt a monarchia kezdi el: a forradalom csak bevégi, és soha nem látott szintre emeli. Tocqueville a Régi Rend és a forradalom között nem annyira törést, mint mélységes kontinuitást lát, amely kontinuitást egészen saját koráig elvezeti.

A harmadik könyv a forradalom rövid távú okait elemzi. Alaptétele igen egyszerű: mivel a francia abszolút monarchia felszámolta a participatív (brit mintájú) szabadság minden formáját, voltaképpen elzárta a politikai érvényesülés lehetőségeit az értelmiségi elit elől. A filozofálás szabadsága az egyetlen szabadságjog, amely még elérhető maradt az *Ancien Régime* alattvalói számára: azonban a politikai élet periferiájára szorított, a kormányzati felelősséget hírből sem ismerő értelmiség – helyzetéből adódóan – nyilvánvalóan szélsőségesen racionalista és egalitárius, mind a hagyományokra, mind a realitásokra fittyet hányó nézetekkel állt elő. A 18. század második felének radikális vallásellenessége is ebben a szociológiai tényben gyökerezik Tocqueville szerint: a vallás, illetve az Egyház a szabadságnak nem ellensége, ellensége viszont a korlátlan megismerésre vágyó *philosophe*-oknak; mivel azonban a társadalom – szabad intézmények híján – kényszerűen ezeket a filozófusokat tekintette képviselőinek, a szűk csoportérdekeknek eleget tévő vallásellenesség Franciaország általános szenvedélye lett.

Az elvont, a realitásokra és a hagyományokra tökéletesen érzéketlen, filozófiai politika legszebb példáját a fiziokraták írásaiban véli feltalálni Tocqueville. Felszámolni több évszázad tévelygését, Franciaországot *de more geometrico* kormányozva visszavezetni a természet rendjéhez – ebben szerzőnk már a forradalom szellemét látja megtestesülni.

A három könyv tehát a magyarázatok háromfajta rendjével szolgál: az első könyv az európai politikai változások évszázados kontextusában vizsgálja a forradalmat, a második könyv a politikai-adminisztratív centralizáció leírásával és annak következményeivel szolgál; míg a harmadik rész az *Ancien Régime* történetének bizonyos kulturális és szociológiai sajátosság-

gaiban véli felfedezni a forradalom vezérelveinek – elsősorban a múlttal való szakítás vágyának – magyarázatát.

Mivel jelen cikkemben azt szándékozom vizsgálni, hogy Tocqueville megállapításai, illetve a Régi Rendről adott leírása miképpen befolyásolták a 20. század második felének történéseit, gyorsan meg kell állapítanom, hogy az első könyvről a jelen cikk keretei között nincsen sok mondanivalóm. Általános történetfilozófiai megállapításokról van szó, amelyeket szigorúan vett történeti módszerekkel sem alátámasztani, sem cáfolni nem lehet. Annál több inspiráló vitát kavartak a második, illetve a harmadik könyv bizonyos megállapításai.

A centralizáció kérdése: modern állam vagy barokk állam?

Peter Campbell amerikai történész szerint legfőbb ideje, hogy a francia *Ancien Régime*-mel foglalkozó történetírás újragondolja több mint egy évszázados múltra visszatekintő axiómáit, amelyeket összefoglaló néven tocqueville-i orthodoxiaként határoz meg.⁴ Persze Campbell tisztában van azzal, hogy Tocqueville maga is része annak a Lemontey, Thierry, Guizot és Mignet nevével fémjelezhető liberális hagyománynak,⁵ amely a modern francia történelem tanulmányozása során kiemelt szempontként kezeli az egyén, illetve az intézmények politikai szabadságának kérdését, azonban úgy véli, hogy mégiscsak a normand arisztokrata fogalmilag pontos és kidolgozott műve volt képes elsőként és máig ható érvényességgel szintetizálni a szóban forgó hagyományt.

Az alábbiakban megkísérlem részletesen bemutatni kifogásait, valamint említést teszek azokról a művekről, amelyekre kritikájában támaszkodik.⁶ Legáltalánosabb kritikai tézise az, hogy az „abszolutisták” túl szélesen húzzák meg a királyi hatalom valódi hatáskörét: a francia monarchia *elméletben* már Nagy Károly ideje óta abszolútnak tekinthető, a történész azonban nem elégedhet meg a hatalom önlegitimációjának kritikátlan elfogadásával; azt kell vizsgálnia, hogyan működött *valójában* a politikai hatalom az *Ancien Régime* Franciaországában. Campbell legjelentősebb harcostársa, Roger Mettam úgy fogalmaz, hogy a Tocqueville téziseit elfogadó történészek 20. századi totális diktátorok ismertetőjegyeivel ruházzák fel a Napkirályt, pedig még saját udvari történetírói sem merték róla azt állítani, hogy mindent megtehetett volna.⁷ A korrall foglalkozó történetírás túlzottan intézménycentrikus: helyesen ismerte ugyan fel, hogy a monarchia létrehozta a hatalom abszolutisztikus gyakorlásához szükséges intézményi keretet, mindebből azonban azt a téves következtetést vonta le, hogy a monarchia valóban így is működött. Nem lehetséges azonban egy korszak történetét kizárólag királyi ediktumokra és az intendánsok irataira támaszkodva megírni, hiszen ezek a legjobb esetben is mindössze arról tanúskodnak, hogy a valóban centralizálni szándékozó monarchia hivatalnokai miként képzelték a közigazgatás, illetve a hatalomgyakorlás *ideális* menetét, nem tekinthetők viszont feltétlenül a történeti valóság hiteles leírásának. A királypárti és az „ellenzéki” politikai teoretikusok bizarr konszenzusa sem győzheti meg a történészt, hiszen mind a royalisták, mind az arisztokrata és nemesi ellenzék abban volt érdekelt, hogy a központi hatalom mindenhatóságáról zengjen dicshimnusz vagy éppen gyászéneket.

Campbell elismeri, hogy azt a 19. századi eredetű „orthodox” tételt, amely szerint a *Fronde* leverésével minden posszibilis ellenfelével leszámoló monarchia végre akadálytalanul elkezdhetette a modern bürokratikus állam kiépítését, már számos történész megpróbálta finoman módosítani: Saint-Jacob bebizonyította, hogy valójában nem is olyan erősek az intendánsok, mint azt Tocqueville és követői képzelték, Hilton L. Root pedig Burgundia példá-

⁴ Campbell, Peter: *The Ancient Regime*. London, 1988. 6.

⁵ Erről a hagyományról lásd elsősorban a *Dictionnaire Critique de la Révolution Française* historiógráfiai szócikkeit.

⁶ A különféle részproblémákról alkotott nézeteit Campbell: *Power and Politics in the Old Regime France (1720–1745)* című művében találhatjuk (Routledge, London – New York, 1996.).

⁷ Mettam, Roger: *Power and Politics in Louis XIV's France*. London, Basil Blackwell, 1988. 17–18.

ján mutatta be azt, hogy a monarchia erősödése nem jár feltétlenül együtt a községek (*communes rurales*) politikai kiüresedésével. Root *Tocqueville-corollary*-nak nevezi azt a szerinte számos történésznel fellelhető általános tételt, amely szerint a központ hatalmának növekedése szükségszerűen a helyi hatalom hanyatlásához és gyengüléséhez vezet.⁸ Burgundiai kutatásai⁹ pedig arra szolgálnak bizonyítékkul, hogy a központi hatalom szerinte vitathatatlan kiterjesztése – erről Campbellnek és generációja további történészeinek már más lesz a véleménye – nem pusztította el a községet mint politikai, jogi és közigazgatási egységet, noha abban feltétlenül igazat ad Tocqueville-nak, hogy a *seigneur* helyi hatalmát elsöpörte az adminisztráció forradalmi átalakítása. Hasonló álláspontot képvisel Patrice Higonnet, aki szerint nemcsak Tocqueville-ra (de rá különösen), hanem az egész 19. századi francia historiográfiára jellemző a faluközösség politikai erejének és önállóságának alábecsülése.¹⁰ Root azt sem hajlandó elismerni, hogy a központi hatalom feltétlenül és türelmetlenül modernizálni akarta volna a termelés, illetve a tulajdonlás helyi viszonyait: az az előítélet, amely szerint az önellátáson, közös földtulajdonon és belső egyenlőségen alapuló premodern községi intézmények szellemét a homogénizáló állam és a modernizálódó kapitalizmus karöltve próbálták volna megsemmisíteni,¹¹ szintén nem állja meg a helyét. A 18. század suta francia kapitalizmusa nem törölte el – ellentétben azzal, ami Angliában történt – a múltból fennmaradt premodern intézmények mindegyikét: a termelés piacosodása például nem számolta fel a kollektív tulajdon rendszerét, az egyre aktívabb állam pedig kifejezetten megerősítette a *communes rurales* politikai szerepét. Nyilvánvaló egyébként, hogy Tocqueville különösebb előzetes vizsgálódás nélkül kapcsolta össze az államot és a kapitalizmust, azon az alapon, hogy mindkettő centralizál, modernizál és uniformizál, azonban, amint erre szinte minden egyes kommentátor felhívja a figyelmünket, Tocqueville-nek fogalma sincsen a gazdaságról, nincsen véleménye a születőfélben lévő kapitalizmusról, az *Ancien Régime*-et kizárólag mint politikai jelenséget méltatja figyelmére. A tocqueville-i megközelítés ezen hiányosságai más részproblémák tárgyalásakor, más szemszögből tekintve ugyan, de szóba kerülnek még a jelen tanulmányban.

Mindez azonban Campbell szerint csak *chipping away with the edges*, a tocqueville-i orthodoxia óvatoskodó kiigazítása, amely a legfontosabb tételeket – az adminisztráció nagyjából vagy egészéből sikeres centralizációját és modernizálását – nem vitatja. Könyveiben sokkal fontosabbnak ítéli a kritika nyolcvanas évekbeli második hullámát, amely a probléma minden egyes rész kérdésében ellenvéleményt fejt ki.

Nézzük először a pénzügypolitika (*finances*) kérdését: a hagyományos felfogás azt hangsúlyozza, hogy a 16. század legelejétől kezdve fokozatosan kiépülő, egyre modernebb, egyre személytelenebb és egyre bürokratikusabb pénzügyi adminisztráció egyre nagyobb hatásfokkal volt képes megoldani feladatait. Ez a nagy intézménytörténeti szintézisekből¹² kirajzolódó kép Campbell véleménye szerint a legkevésbé sem felel meg az *Ancien Régime* valóságának. A problémát ismételtelen abban látja, hogy az elemzők szinte kizárólagosan az intézményeket

⁸ Root, Hilton L.: *The Rural community and the French Revolution*. TFR, Vol. I. 141.

⁹ Root, Hilton L.: *Peasants and King in Burgundy: Agrarian Foundations of French Absolutism*. Berkeley and Los Angeles, 1987.

¹⁰ Higonnet, Patrice: *Sister Republics: the Origins of French and American Republicanism*. London, 1988. Higonnet maximálisan egyetért egyébként Tocqueville-lal abban, hogy a monarchia centralizációs törekvései, ha nem is voltak képesek létrehozni modern közigazgatást, ahhoz azért elég látványosak voltak, hogy leszoktassák a 18. századi franciákat az individuális kezdeményezésekről. Persze az egyéni szabadság szellemére nemcsak a „modern” állami, hanem a „középkori” közösségi intézmények (faluközösség, céhek stb.) is bénító hatással voltak – ez különbözteti meg a francia fejlődést az amerikaitól.

¹¹ Ezzel a szintén tocqueville-i eredetű gondolattal tulajdonképpen Lefebvre és követői is egyetértettek, persze véleményüket marxista terminusokban fogalmazták meg.

¹² Lásd például Marion, M.: *Histoire financière de la France*. 6 vols. Paris, 1914–1926.

és a királyi dekrétumokat vizsgálták, elmulasztották viszont szemügyre venni például a pénzügyi elit társadalmi beágyazottságát, s azzal sem törődtek túl sokat, hogy a fentről érkező rendelkezések hogyan és miképpen valósultak meg (ha egyáltalán megvalósultak). A legújabb társadalomtörténeti kutatások mindenesetre meglepő eredményeket hoztak. Daniel Dessert 17. századi kutatásai¹³ azt bizonyítják, hogy szó sincsen arról, hogy a francia monarchia képes lett volna egy személytelen és bürokratikus pénzügyi adminisztráció működtetésére. A rendszer alapjául a nagy pénzügyminiszterek (Colbert vagy Fouquet) személyéhez kötődő (a legkevésbé sem „modern”, hanem kifejezetten középkori eredetű) klientúra-rendszer szolgált; s mivel az adók nem fedezték a folytonosan háborúban álló királyság pénzügyi szükségleteit, a szóban forgó klientúrák tagjai biztosítottak forrásokat – természetesen elképesztő kamatok, illetve más pénzügyi vagy politikai ellentételezés fejében. A rendszer illetően működése azt illusztrálja, mennyire instabil és saját elitjének kiszolgáltatott volt a monarchia még a „leg-sötétebb”, XIV. Lajos korabeli abszolutizmus idején is. Campbell még azt a foucault-i inspirációjú kérdést is felteszi, hogy vajon ilyen körülmények között lehetséges-e egyáltalán pénzügytörténetet (*histoire des finances*) írni: az *Ancien Régime* pénzügyi eliteje ugyanis olyan technikákkal és módszerekkel volt kénytelen dolgozni, amelyeknek semmi közük ahhoz, amit ma, vagy akár csak a 19. századra vonatkozóan, ezen a néven ismerünk. Pénzügytörténet címszó alatt olyan eltérő politikai-gazdasági gyakorlatokat tárgyalnak a Régi Rend különböző évszázadaival foglalkozó történészek, amelyekben nincsenek meg a szaktudományt kitevő közös vonások.

Ennél a módszertani okvetetlenkedésnél azonban jóval fontosabb, hogy a toqueville-i orthodoxiáról szóló vitát új terminusokban fogalmazhatjuk meg: mind Tocqueville, mind követői úgy tekintik a modern francia történelmet, mint társadalom és állam egymás ellen folytatott küzdelmét, amelynek során a sokszínű társadalom lassan, de biztosan alárendelődik a centralizáló és homogenizáló államnak. Ez a nyilvánvalóan liberális eredetű (hiszen a társadalmat, illetve az egyént az állam túlhatalmától féltő) nézet azonban revízióra szorul. A revízió szükségességét az óvatos William Beik a következőképpen fogalmazza meg: „A történeteszeknek végleg fel kellett adniuk azt az álláspontjukat, amely szerint az állam a társadalom ura és győzedelmes megszervezője volna. Sokkal helyesebb, ha úgy tekintünk az államra, mint egy igen törékeny intézményre, amely az áttekinthetetlen és fegyelmetlen társadalom ellen küzd. Végül pedig el kell fogadnunk azt a következtetést, hogy a társadalom erői befolyásolni, sőt talán meghatározni is képesek voltak az állam funkcióit.”¹⁴

Létezik tehát egy új vonulat az *Ancien Régime*-mel foglalkozó történetírásban: egyre több történész látja sikertelennek (vagy legalábbis *viszonylag* sikertelennek) a francia monarchia homogenizáló és modernizáló törekvéseit. A rendszer elmélete, a monarchia önlegitimációja és az ideologikus eredetű ellenzéki vádak helyett a rendszer reális működése érdekli őket; a furet-i tisztán politikaszempontú közelítés nagy napjai után mindez visszatérést jelent a társadalomtörténeti vizsgálatokhoz: a történészek ismét kivonulnak a terepre. Amikor pedig visszatérnek a terepről íróasztaluk mellé, egészen más, eddig használaton kívül lévő fogalommal próbálják meg leírni a Régi Rend működését.

A *patronázs* és a *klientúra* a legfontosabb újszerű fogalmak közé tartoznak, legalábbis ami a Régi Rend történeti szókincsét illeti. Bár ezt az állításunkat némileg módosítanunk kell: az intézményközpontú megközelítés pápája, Roland Mousnier is elismerte a klientúrához tartozás, a hűség, a felülről érkező patrónusi kegy fontosságát az *Ancien Régime* ranglétráján történő előrejutásban, de ő ezt az alapvetően bürokratikus, egyre modernebb és hatékonyabb

¹³ Dessert, Daniel: *Argent, pouvoir et société au grand siècle*. Paris, 1984.

¹⁴ Beik, William: *Absolutism and Society in Seventeenth Century France*. Cambridge, 1992. (első kiadás: 1985.) 339. Persze Beik továbbra is abszolutizmusról beszél, s csak hangsúlyváltást (*change of emphasis*, 341.) javasol a Régi Rend tárgyalása során; mint látni fogjuk, Campbell és Mettam viszont már elvetik az abszolutizmus generikus fogalmát.

közigazgatás működését elcsúfító *survivance féodale*-nak tekinti,¹⁵ a Campbell által bemutatott társadalomtörténetészek viszont nem az alapvetően személytelenné és bürokratikussá váló rendszer szépséghibájaként vizsgálják a *patronage*-t, hanem mint a rendszer központi jelenségét, mint magát a rendszert. A kérdés legfontosabb szakértője, Sharon Kettering több cikkben, majd egy monográfiában adott számot a patronázs-rendszer működéséről, s tapasztalatait Campbell is felhasználja Fleury hatalomgyakorlási módszereinek leírásakor. Kettering véleménye szerint a 16–17. századi francia monarchia nem volt eléggé központosított ahhoz, hogy kizárólag intézményes eszközökkel képes legyen akarát a periférián is érvényesíteni. A központi hatalom kénytelen volt tehát az intézményes kereteken kívüli, a tisztségviselőket, illetve a különböző helyi eliteket átszövő személyes lekötelezettségi viszonyokra támaszkodva intézni az ügyeket. Tocqueville-nak és követőinek igazuk lehet abban, hogy az abszolút monarchia intézményi rendszere valóban létezett, de a fontos dolgok jelentős része egy párhuzamos, informális és személyes alá- és fölrendeltségi viszonyokon alapuló (ha úgy tetszik, premodern) rendszeren keresztül zajlott.¹⁶ Egy kifejezetten a patronázsnak és a klientúrának szentelt tanulmánykötet¹⁷ konklúziójában Mettám, a neo-revizionisták másik emblematiszusa személyisége aláhúzza, hogy a kérdés kutatói tulajdonképpen irrelevánsnak ítélik a kor tárgyalása során az *abszolutizmus*, *centralizáció* és *bürokrácia* kifejezéseket, amelyekkel véleményük szerint nem írható le helyesen a különböző európai Régi Rendek politikai hatalomgyakorlása. A szóban forgó fogalmak léteztek ugyan a korban, a 19. század folyamán azonban komoly jelentésváltozáson mentek át: a szerzők által vizsgált korban sem a technikai, sem pedig a mentalitásbeli feltételei nem voltak meg annak, hogy a központi hatalom személytelen és valóban hatékony felügyeletet gyakoroljon a közigazgatás felett. A centrum kénytelen volt tisztségviselői személyes, gyakran önérdéken alapuló és mindenképpen tradicionális alapon nyugvó kapcsolatait igénybe venni akarata érvényesítéséhez. Egy más szemszögből vizsgálva is tarthatatlannak tűnik tehát az a tétel, amely szerint az állam, a mindentől független politikai hatalom képes lett volna maga alá gyűrni a sokszínű társadalmat; éppen ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy a társadalmi viszonyok még az állami intézményrendszert is mélyen át- és átszövik és a saját képükre formálják.

Az áruba bocsátott tisztségek (*la vénalité des offices*)

Hogyan is várhatnánk el modern szolgálat-etikát, homogén és hatékony közigazgatást egy olyan bürokráciától, amelynek legtöbb tagja komoly pénzösszeget fizetett azért, hogy funkcióját elláthassa? Az *offices*-t (és vele együtt a nemesi címet maguknak vagy leszármazottaiknak) megvásárló tisztségviselők jogosan tekintették befektetésnek és nem szolgálatnak a hivatalviselést. Noha a monarchia számára a *vénalité des offices* rendszere számos előnnyel járt (komoly bevételek, a nemesség kasztosodásának megakadályozása), semmiképpen sem lehet azt állítani, hogy a központi akarat engedelmes, alázatos és hatékony végrehajtóit kellene tisztelnunk a királyi tisztségviselőkben. Nem léteztek például szilárd és átlátható alá- és fölrendeltségi viszonyok: egy-egy tisztségviselő hatalma nem annyira posztjától és címétől, hanem személyes tekintélyétől és ismeretségi rendszerétől függött – ez a hatalom legfelsőbb szintjeire is igaz: az ország legbefolyásosabb embere nem feltétlenül a mindenkori *contrôleur*

¹⁵ Mousnier Roland: *La mobilité sociale au XVIIe siècle, Dix-septième siècle*, no. 122. 1979. Idézi Campbell 1996. 16.

¹⁶ Kettering, Susan: *Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Century France*. Oxford, 1986. Megjegyzendő, hogy Kettering könyve a legkevésbé sem polemikus hangvételű, nem kritizálja elődeit, felhívja viszont a figyelmet az angol párhuzamokra.

¹⁷ *Patronages et clientélisme, 1550–1770: France, Angleterre, Espagne, Italie* (actes du colloque organisé par l'Institut Français du Royaume-Uni, 3–5 mai, 1990). London, 1990.

général des finances, nem is feltétlenül a *chancelier*, extrém esetben lehet viszont egy éppen a király kegyeit élvező lakáj vagy *maîtresse*.¹⁸

Tocqueville, aki az abszolút monarchia döntéseinek nem túl hatékony, de önálló politikai akarattal és tapasztalattal mégsem rendelkező egzekutorait látja a funkcióit drága pénzen megvásárló taláros nemességben, úgy véli, hogy éppen a valódi politikai tapasztalat hiánya, az abszolutisztikus hatalomgyakorlás megszokása magyarázza a forradalmi politika mielenlétét – ezen a téren is a Régi Rend és a forradalom kontinuitását hangsúlyozza. David D. Bien viszont éppen arról beszél, hogy a „feudális” testületek, korporációk, kiváltságokon alapuló partikularisztikus szellemű eliteszoportok minden ellenkező híresztelés ellenére kifejezetten demokratikus procedúrák szerint működtek; minden testület *per definitionem* egyenlő jogokkal rendelkezett, a testületeken belül a tisztségviselők tárgyaltak és egyeztettek egymással, s végül szavazással döntöttek az eléjük kerülő kérdésekről – mindez a demokratikus hatalomgyakorlásnak olyan iskolája volt, amelynek tapasztalatait 1789-ben nemzeti szinten kamatoztathatták.¹⁹ Tocqueville szerint a monarchia a tradicionális formák kiüresítésével és a demokratikus technikák felszámolásával – végső soron ellenzéke radikalizálásával – ásta meg saját sírját; Bien viszont azt állítja, hogy a monarchia által létrehozott (vagy legalábbis tolerált) intézmények belső demokratizmusa autentikus, a forradalom során felhasználható politikai tapasztalatot jelentett. Nem annyira Rousseau olvasása (a Tocqueville által a filozófusoknak felrótt elvont és a valóságtól elrugaszkodott politikafelfogás), mint ez a különböző testületekben megszerezhető gyakorlati tudás szocializálta a forradalmi gyűlések tagjait.

Az udvar

Végül, de nem utolsósorban, szót kell ejtenünk a királyi udvarról, pontosabban annak politikai szerepéről. Campbell szerint a Tocqueville-ig visszanyúló historiográfiai hagyomány a királyi udvart a sikeres centralizáció melléktermekének tekintette: a tényleges hatalmától megfosztott arisztokráciát, illetve a vidéki nemességet Versailles-ba „domesztikálta” a király, ahol pompával, kegyekkel, művészeti élvezetekkel és személyi kultuszával jóllakatta őket; míg a valódi döntések a királyi palota másik, csendesebb szárnyában születtek, ott, ahol a nem nemesi származású királyi bürokraták készítették terveiket. Véleményem szerint Campbell helyesen mutat rá ezen elképzelés hiányosságaira és alapvető féloldalasságára: elég, ha belepillantunk valamelyik korabeli szerző (Saint-Simontól d'Argensonig) emlékirataiba, s máris felmérhetjük, hogy a királyi adminisztráció nem az udvartól függetlenül, hanem éppen ellenkezőleg, az udvar kontextusában volt kénytelen működni: a döntéseket nem annyira valamilye gazdasági-társadalmi racionalitás, hanem frakcióharcok, klikkek, átláthatatlan csoportérdekek motiválták. Maga a „domesztikáció” névvel leírható jelenség sem feltétlenül a király – a központi politikai hatalom – győzelmét jelenti az arisztokrácia felett: ahhoz, hogy akarátát helyi szinten keresztülvihesse, a királynak szüksége volt az udvarba csoportosuló nemesség kapcsolatrendszerére, klientúrahálózatára. Mindezt helyesen húzza alá Campbell, ám véleményem szerint árnyakkal hadakozik: a Régi Renddel foglalkozó történészek általában nem ábrázolták olyan sematikus bürokratikus hatalom és királyi udvar viszonyát, ahogyan azt Campbell felrója nekik.²⁰ Úgy vélem, azzal a jelenséggel állunk szemben, amikor egy tudós némileg szándékoltan pontatlanul interpretálja elődei és vitapartnerei álláspontját, hogy aztán saját nézetei feltétlenül újításként hassanak.

¹⁸ Campbell: *Power and Politics*, 21.

¹⁹ Bien, David D.: *Offices, Corps and a System of State Credit*. In: Vol. I. 89–114.

²⁰ Lásd például Leroy-Ladurie, Emmanuel: *Réflexions sur l'essence et le fonctionnement de la monarchie classique (XVIIe–XVIIIe siècles)* című tanulmányát. In: *L'Etat baroque. Regards sur la pensée politique de la France du premier XVIIe siècle*, Paris, 1985. XIV.

Terminológia

Hogyan tükröződik Campbell revizionizmusa a monarchia különböző korszakainak megjelölésére használatos terminológiában? Tekintsük az ortodox álláspontnak Leroy-Ladurie kronologikus felosztását, aki az 1450–1789 közötti bő három évszázadot a „klasszikus monarchia korának” tekinti, amelyen belül elkülöníthetünk – természetesen a hatalomgyakorlás módozatai szerint – különböző rendszereket (*systèmes*): az 1450–1610 közötti időszakot „királyi államnak” nevezi; míg az 1610–1770 közötti éveket összefoglaló néven *Ancien Régime*-ként írja le. Nem tiltakozik azonban, ha olyan összefoglaló munkákban kell részt vennie, amelyek aprólékosabban osztják fel az 1610-et követő korszakot: bevezetőt és cikkeket ír Henry Méchoulán kétkötetes tanulmánygyűjteményébe, amely az 1610–52 közötti éveket „barokk államként”, míg az 1652-től 1715-ig tartó korszakot „klasszikus államként” aposztrofálja. A lényeg azonban a „klasszikus monarchia” generikus fogalmához való ragaszkodás, ami tulajdonképpen mégiscsak az abszolutizmus, a felülről vezéreltség, a normativitás szellemét tükrözi és végső soron jól összeegyeztethető a tocqueville-i koncepcióval.²¹ Nem véletlen tehát, hogy a Fleury bíboros politikai életművével foglalkozó művének konklúziójában Campbell voltaképpen javaslatot tesz arra, hogy a francia monarchia történetének a 16. század vége és a Forradalom közötti időszakát nem „klasszikus”, hanem „barokk államnak” kellene neveznünk. A klasszikussal szembeállított barokk állam jellemzői a következők: ellentétben Tocqueville intuíciójával, szó sincsen arról, hogy állam és társadalom konfliktusában az előbbi aratott volna fényes és vitathatatlan győzelmet az utóbbi felett; éppen ellenkezőleg, a homogenizálni és egyenlősíteni szándékozó államot mélyen átszötte és a maga képére formálta a hol feudális, hol kifejezetten modern eredetű egyenlőtlenséggel terhes, tarka és fegyelmetlenül társadalom. A klientúra-rendszer, a *véralité des offices*, a királyi udvar segítése nélkül működni képtelen állam már nem középkorias (noha például a késő középkori eredetű adó- és pénzügyrendszer szinte változtatások nélkül fennmaradt egészen a forradalomig), de még nem is nevezhető modernnek: hiányoznak belőle a modern, liberális állam-szervezet legfontosabb ismertetői: a személytelen és célracionális közigazgatás és az egyéni jogú állampolgárság. Campbell szerint a francia monarchia erősnek látszik, hiszen számos válságot túlélt, valójában azonban gyenge, mert túlélését egyre nagyobb kompromisszumok árán kellett megvásárolnia a társadalomtól. Szerzőnk szerint a „barokk” jelző igen pontosan képes kifejezni a francia monarchia középkor és modernitás közötti őrlődését, sikertelen modernizációs kísérletét, folytonos válsághelyzetét (a forradalom sem több tulajdonképpen egy oly gyakori politikai válságnál: azzal a különbséggel, hogy ebből már nem lábalt ki a monarchia) – ellentétben a végső soron az abszolút monarchia sikereit implikáló „klasszikus” jelzővel.

A szembenálló felek álláspontja kibékíthetetlennek látszik: a tocqueville-i hagyomány szerint a francia abszolút monarchia, miután lerombolta a tradicionális hatalmi struktúrát, sikeresen homogenizálta, nivellálta és bürokratizálta a francia társadalmat, győzelme a politika diadalát jelenti a társadalom felett. A Campbell és Mettam nevéhez fűződő revizionizmus a tocqueville-i árus orthodoxia minden elemét tagadja: ezen nézetrendszer szerint a monarchia képtelen volt felszámolni a hatalomgyakorlás késő középkori módozatait, tagadhatatlannul kiépülő új bürokráciának a tisztviselők régi eredetű személyes kapcsolataira volt szüksége a működéshez; s a társadalom homogenizálásában sem könyvelhet el sikereket.

Érdekes kompromisszumot találhatunk Jean-Christian Petitfils könyvében.²² Petitfils alá húzza, hogy Tocqueville megengedhetetlen anakronizmusban vétkes, amikor a 17–18. századi intendánsok hatalmát saját kora prefektusainak befolyásához hasonlítja. Ugyancsak revízió

²¹ Dandrey, Patrick: *Qu'est-ce que le classicisme?* In: Henri Méchoulán, Joel Cornette (eds.): *L'Etat classique: Regards sur la pensée politique de la France dans le second XVIIe siècle*. Paris, 1996. 43–67.

²² Petitfils, Jean-Christian: *Louis XIV*. Paris, 1995.

alá kell vennünk Petitfils szerint Roland Mousnier állításait, aki XIV. Lajost tulajdonképpen forradalmárként, a régi struktúrák felszámolójaként és egy új politikai rend szülőatyjaként láttatja – ez a közelítés lineáris, ellenállhatatlan, szinte természetes folyamatként mutatja be a centralizációt, s nem ad számot az esetenkénti sikertelenségről, a megtorpanásokról, az elkerülhetetlen kompromisszumokról. Őva int azonban attól, hogy az ellenkező végletbe zuhanjunk: tarthatatlannak ítéli Campbell és Mettam téziseit a gyenge és reformálni képtelen királyról, aki az arisztokraták és hivatalnokai foglyaként kezdeményezni képtelen, s örökké a „túlélésre játszik”.

Petitfils sajátos funkcionalista-szociologizáló megközelítésre támaszkodva próbálja értelmezni a francia monarchia 16–18. századi történetét. Mint minden politikai rendszer, a francia monarchia is több funkciót lát el a társadalommal való viszonyában: federál, megoszt és nivellál. Federál, hiszen védőernyője alatt összegyűjti összes hű alattvalóját, akiknek biztonságot nyújt és igazságot szolgáltat.²³ Egy hatalom sem lehet azonban olyan ártatlan, hogy kizárólag federáljon: kénytelen megosztani a különböző privát érdekeket, partikularizmusokat, hogy megőrizhesse erejét és különállását. Végül, de nem utolsósorban, a hatalom kénytelen nivellálni, egyenlősíteni, hogy az ellenállás lehetséges pólusait meggyengítse – észre kell vennünk azonban, hogy ezeket a szóban forgó pólusokat nem megsemmisíteni, csak meggyengíteni kívánja: a király egyfelől óvja, védi a nemességet, másfelől viszont kijátssza ellene saját bürokráciáját. Komplikált és többdimenziós játszmaról van szó; mind Tocqueville és Mousnier, mind Mettam és Campbell abban tévednek, hogy kizárólag az egyik funkcióra van szemük: Tocqueville és a liberális hagyomány a monarchia destruktív és nivelláló aspektusaira különösen érzékeny; míg Campbellék a federatív-kompromisszumkereső aspektust hangsúlyozzák, figyelmen kívül hagyva azt a tagadhatatlan tény, hogy a Bourbon-monarchia bukását végső soron az okozza, hogy a többi rovására túlzásba viszi a nivelláló funkció gyakorlását.

A legfrissebb francia történeti szintézisek elismerik, hogy az utóbbi évek kutatásai lényeges pontokon módosították az abszolutizmusról alkotott hagyományos képet. Joel Cornette például fontosnak tartja megjegyezni a monarchia működésének elemzése során, hogy a király a nemességet nem annyira alávetette, mint közös anyagi érdekeikre támaszkodva „bekorumpálta” az abszolutizmus rendszerébe.²⁴ Feltétlenül említést érdemel azonban az a tény, hogy a francia történetírás fősodra – Campbell és Mettam okvetetlenkedését figyelmen kívül hagyva – továbbra sem szándékozik lemondani sem az „abszolutizmus”, sem a „klasszikus monarchia” fogalmáról.²⁵

Az értelmiségi politizálás természete

Térjünk át a *Régi Rend és a forradalom* harmadik részére, s vizsgáljuk meg, milyen módon éltek tovább Tocqueville tételei az *Ancien Régime* utolsó évtizedeivel foglalkozó historiográfiában. Az eddigiekben politika-, társadalom- és intézménytörténeti művekkel foglalkoztunk, mostantól viszont a filozófiatörténet, a politikai eszmétörténet, a mentalitástörténet és a kultúrszociológia határvidékein fogunk kalandozni. Roger Chartier a forradalom politikai-kulturális feltételeivel foglalkozó könyvének vezérfonalát tulajdonképpen Tocqueville megállapításai képezik, ezek persze hol megerősítést nyernek, hol megcáfoltatnak. Chartier Tocqueville műve legfontosabb erényeként azt emeli ki, hogy a Felvilágosodást nem burzsoá osztályideológiának tekinti, hanem egy egységes elit (amelybe mindenki beletartozott, aki

²³ Petitfils: *Louis XIV*, 145–147.

²⁴ Cornette, Joel: *Absolutisme et Lumières (1652–1783)*. Paris, 2000.

²⁵ Mi több, a vizsgált francia monográfiák bibliográfiái nem is említik Campbell és Mettam műveit.

a nép felett állt) kultúrájának.²⁶ Feltétlenül vitathatónak ítéli azonban, hogy Tocqueville olyan élesen állította szembe a politika monopóliumával rendelkező államot és a vele szemben tökéletesen védtelen társadalmat, s hogy ezen értelmezés szellemének megfelelően következetesen alábecsülte a 18. századi politikai-alkotmányos küzdelmek jelentőségét. Keith Michael Baker egyenesen arra céloz, hogy komolyan vehető 18. századi politikai eszmétörténet-írás elképzelhetetlen anélkül, hogy Tocqueville bizonyos állításaival előzőleg le ne számoljon a történettudomány, hiszen azzal, hogy ha nem is tagadja, de legalábbis relativizálja a 18. századi alkotmányos-politikai viták jelentőségét, egy egész szakma kenyerét veszi el.²⁷

Képesek-e a könyvek forradalmat kirobbantani?

Tocqueville a harmadik könyv első három fejezetében arról beszél, hogyan készítették elő az értelmiség jó szándékú, de objektíve mégiscsak felforgató művei a századvég forradalmát. A legújabb könyvtörténeti kutatások első látásra alátámasztani látszanak Tocqueville sejtéseit: a 18. század során valóban többszörösére nőtt a Franciaországban (és a cenzúrát elkerülendő, Franciaországon kívül, de francia nyelven) kiadott művek száma.²⁸ Az is vitathatatlan tény, hogy a könyvkiadás belső arányait tekintve jelentősen csökkent a vallásos témájú írásművek szerepe, egyre növekvő súllyal van viszont jelen a publikációk között a történelem, a politika és a filozófia.²⁹ Robert Darnton egyetért Tocqueville azon megállapításával, amely szerint jelentősen megnőtt az értelmiségiek szerepe a 18. század politikai életében, s azt sem vitatja, hogy a politikai filozófiai művek valóban jelentősen kikezdték a monarchia megítélését.³⁰ Legnagyobb példányszámmal Rousseau, Voltaire és az Enciklopédia büszkélkedhetnek; Chartier azt is aláhúzza, hogy az a tény, hogy a Temple börtönében maga a király is Voltaire-t, Montesquieu-t és Corneille-t olvasott, szintén a Felvilágosodás elitkultúrájának egységéről tanúskodik.

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ez a komolynak tekinthető filozófiai irodalom még így is csak az emberek elenyésző kisebbségét érintette meg: az olvasók abszolút többsége kizárólag pornográfiával és/vagy vallásos ihletésű, meglehetősen igénytelen művekkel került kapcsolatba. Van azonban egy még az előbbinél is fontosabb ellenvetése: a történettudománynak természetesen sincsenek adalékai arra nézvést, hogy a megvásárolt (és feltételezhetően el is olvasott?) könyvek elterjedése szükségszerűen új, „felvilágosult” hittételek és dogmák általánossá válását jelentené. Nem gondolhatjuk azt, hogy Rousseau minden olvasója azonnal jakobinussá és a társadalmi szerződés hívévé vált volna, annál is kevésbé, mert a 18. századi olvasók „elvárásai horizontja” természetesen nem egyezhet meg a Forradalom előzményeit kutató eszmétörténetésével. „A legnagyobb veszély abban rejlik, ha megkíséreljük a „filozófiai irodalmat” visszafelé (*à rebours*), a forradalmi események ismeretéből kiindulva

²⁶ Chartier, Roger: *Les origines intellectuelles de la Révolution Française*. Paris, 1992. 20–24. Chartier egyébként majdnem szó szerint megismétli Furet azon megállapítását, amely szerint Tocqueville, szinte egyedül a forradalom történészei közül, képes kritikusan tekinteni a történelem szereplőinek öndefiniójára, és képes felmérni cselekedeteik általuk nem látott jelentőségét is.

²⁷ Baker: *Introduction*, XVIII–XVII.

²⁸ Chartier, Roger: *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Paris, 1987.

²⁹ Furet, François: *La „Librairie” au XVIIIe siècle*. In: Furet, François: *L'atelier de l'histoire*. Paris, Flammarion, 1982. 129–163. Furet ugyanakkor arra a tényre is felhívja figyelmünket, hogy a királyi cenzúra és a legálisan működő könyvkiadók adatainak vizsgálata nem ad feltétlenül pontos képet arról, milyen könyveket is olvastak a korban, mert rengeteg francia nyelvű könyvet külföldön (főleg Hollandiában) adtak ki, másrészt pedig ismeretes volt a korban az ún. „hallgatólágos engedély” (*permission tacite*): olyan könyvekre kell itt gondolnunk, amelyeket a katolikus monarchia által működtetett cenzúra nem engedélyezhetett ugyan hivatalosan, kinyomtatásuk és terjesztésük elé gyakorlatilag azonban mégsem górdított akadályt.

³⁰ Darnton, Robert: *The facts of literary life in 18th century France*. In: *The French Revolution*, 261–293.

olvasni, ezzel olyan egyértelműen felforgató jelentést tulajdonítva ezeknek a műveknek, amelyekkel a valóságban bizonyára nem rendelkeztek.” Nagyon egyszerűen fogalmazva: Rousseau olvasói nem biztos, hogy mindent elhittek; nem biztos, hogy úgy hitték el, amit olvastak, ahogyan azt a Forradalom során láthattuk; s végül, nem biztos, hogy egyes valóban létező problémákat kizárólag azért láttak meg, mert Rousseau felhívta rájuk a figyelmet. Chartier végül nem habozik levonni a végső, paradox következtetést: Mona Ozouf tanulmányára hivatkozva kijelenti, hogy az ok-okozati viszony voltaképpen fordított; nem annyira a filozófiai művek készítették elő a forradalmat, mint a forradalom „nevezte ki” saját előzményének Voltaire, Rousseau és mások munkásságát. Ennek a folyamatnak a legfontosabb szimbolikus gesztusa Voltaire és Rousseau maradványainak a Panthéonban történő elhelyezése.³¹ A 18. századi filozófusok nem akartak forradalmat; a forradalomnak viszont szüksége volt filozófus „előfutárookra”. Tocqueville azon megállapításai tehát, melyek egyenes ok-okozati összefüggést állapítanak meg a 18. század politikai filozófiája és a forradalom filozófiai politikája között, a legfinomabban szólva is árnyalásra szorulnak a legújabb kutatások tükrében.

Az absztrakt filozófusok

A Régi Rend és a forradalom harmadik könyvében, amely a forradalom rövid távú okaival foglalkozik, Tocqueville arra keres magyarázatot, hogy az első könyvben leírt európai léptékű politikai-társadalmi változások miért ilyen keservesen és miért ilyen nagy megrázkódtatások árán honosodtak meg Franciaországban. Magyarán szólva: miért kellett véres forradalom ahhoz, amit más országok fokozatos reformok útján is meg tudtak valósítani? Tocqueville válasza egyértelmű: mivel az abszolút monarchia felszámolta vagy eljelentéktelenítette a képviselői intézményeket, a társadalom szószólói szükségszerűen a gyakorlati államvezetési-politikai tapasztalatokkal nem rendelkező, ám nagyon szofisztikált és utópikus, az egész társadalmat újjászervezni célzó terveket kidolgozni képes *philosophe*-ok lettek. Mindez beláthatatlan következményekkel járt Tocqueville szerint: a francia társadalmat teljesen hatalmukba kerítették az elvont és papírizú reformtervek, amelyek nem a szabadságot, sokkal inkább az egyenlőséget és az egyformaságot célozták, Ázsiát, Oroszországot és a felvilágosult despotizmusokat tekintették mintaképűknek. A forradalom szelleme már a fiziokraták reformterveiben benne rejlik, véli Tocqueville.

Keith Michael Baker egyenesen Tocqueville-szindrómának nevezi azt a feltételezést, amely szerint a francia politikai gondolkodás voltaképpen a gyakorlati politikai ismeretekkel nem rendelkező értelmiségiek által űzött „*abstract and literary politics*”.³² A cáfolat első szintjén kimutatható, ahogy többek között Daniel Roche tette, hogy létezik egy a monarchia szolgálatában álló politikai elit, amely nemcsak tudással rendelkezik, de hatalma is van. Ők alkotják az akadémiákat, a döntések előkészítésében jeleskedő tanácsadó testületeket, végül az ő köreiből kerülnek ki a legfelsőbb vezetők is.³³ Ez azonban nem igazi válasz, mert Tocqueville nem tagadta, hogy a hatalom képviselői rendelkeztek bizonyos kompetenciákkal: ő arról beszél, hogy participáción alapuló „szabad intézmények” híján még a hatalomban lévők tettei is az absztrakt politikafelfogás felé mutattak. Ahogyan Françoise Mélonio megjegyzi, hiába is sorolnánk fel számos példát tudás és hatalom összefonódására, hiába is bizonygatnánk, hogy a Felvilágosodás igen sokféle, akár egymást is kizáró politikai filozófiát ölelt fel, ezzel nem cáfolhatjuk kimerítően Tocqueville-t, hiszen az ő kritikája nem kizárólag a felvilágosult filozófia tartalmát illette (bár azt is), hanem annak szociológiáját: az elit tehát

³¹ Ozouf, Mona: *Le Panthéon. L'école normale des morts*. In: *Les lieux de mémoire*, I. (sous la direction de Pierre Nora) Paris, 1984. 139–164.

³² Baker, Keith Michael: *Inventing the French Revolution*. Cambridge, 1990.

³³ Roche, Daniel: *Le siècles des Lumières en province: Académies et académiciens provinciaux, 1680–1789*. Paris, 1978. (idézi Baker: *Inventing the French Revolution*, 20.)

vagy tét nélkül, a hatalomtól távol beszélt, vagy a monarchia szolgálatában állt – ebbe a helyzetbe pedig valóban az abszolutizmus hozta őket.

Baker azonban azt bizonyítja, hogy Tocqueville-nak az állt érdekében, hogy szisztematikusan alábecsülje a kor politikai-alkotmányos (gyakran vallási és egyházpolitikai problémákkal átszótt) vitáinak jelentőségét, hiszen csak így állhat meg a mindenható monarchikus centralizációról szóló értelmezése. Éppen ezért alig ejt szót a parlamentekről, s amikor róluk beszél, akkor is specifikus társadalmi érdekek politikai álrühájaként értelmezi őket. Baker szerint a Tocqueville-szindrómával való leszámolás eszköze a kontextualista megközelítés: nem az angol parlamentáris intézményekkel kell összehasonlítani a francia parlament küzdelmeit, hanem a sajtóságos kontextust tisztában tartva kell beszámolni szabadság és despotizmus küzdelméről. Tocqueville Baker véleménye szerint elsősorban az anakronizmus vétkében marasztalható el: az „abstract and literacy politics” kifejezetten 19. századi fogalom, amely nem alkalmazható a 18. század politikai vitáira. Végkövetkeztetése szerint tehát a filozófusokat és parlamentereket nem elvont, fellegekben járó, utópikus reformerekként kell értelmeznünk, hanem saját politikai nyelvük (*discourse*) keretein belül.³⁴ Az *Ancien Régime* utolsó évszázada politikai kultúrájának komplexitását szándékozik bemutatni az az általa szerkesztett kötet,³⁵ amelyben jeles szerzők tárgyalják a parlamentek politikai vitáit,³⁶ a forradalmi politika vallásideológiai előzményeit,³⁷ a 18. századi politikai újságírás sajátosságait,³⁸ és további olyan témákat, amelyek ékesen cáfolják a *political wasteland* tocqueville-i tézisé.

A Régi Rend dekrisztianizációja

Tocqueville állítása, amely szerint a felvilágosodás filozófiája lett volna a 18. századi francia társadalom vallástól való eltávolodásának legfőbb oka, kimondatlanul is azt feltételezi, hogy a 16–17. században a francia társadalom egészét átítatta a megélt keresztény – katolikus – hit. Chartier a kérdéskör legnagyobb szakértőjét, Jean Delumeau-t hívja segítségül a kérdés vizsgálatakor. Különböző statisztikák elég jól nyomon követhetően képesek kimutatni, hogy a lakosság milyen arányban vesz részt a katolikus kultusz két kulcsfontosságú eseményén, a misén, illetve a húsvéti áldozaton. Delumeau szerint az ellenreformációt megelőzően meglehetősen laza volt a fegyelem, a 17. század elejétől kezdve azonban adminisztrá-

³⁴ Baker: *Inventing the French Revolution*, 1990. Baker egy a Pocock, Skinner és a cambridge-i iskola által inspirált diskurzus-elvű kutatás irányába mozdul el, amelynek lényege, hogy nem ismeri el, hogy léteznének a diskurzustól független társadalmi érdekek: minden ún. társadalmi érdek voltaképpen „politikai és szimbolikus konstrukció”, minden politikai és társadalmi történetis voltaképpen nyelvi történetis. A 18. század és a forradalom politikai kultúrájának kutatója Baker szerint tulajdonképpen különböző, egymással szükségszerűen ütköző politikai nyelveket vizsgál. Az *Ancien Régime* utolsó éveiben három politikai nyelvet különíthetünk el: a parlamentek által használt jogászias (a pococki „ősi alkotmányra” emlékeztető); a monarchia szolgálatában álló reformerek célracionális, valamint az erényre és a politikai akaratra épülő „republikánus” nyelvet. Amikor 1789 forradalmárai a *volonté générale* nyelvét kezdték el beszélni, voltaképpen eldölt, hogy nemsokára eljutnak majd az erény nevében gyakorolt terrorhoz. Ezt a radikálisan „idealista” közelítést voltaképpen csak Furet képes elfogadni a korral foglalkozók közül. Chartier éles kritikáján kívül (Chartier: *Le origines intellectuelles*, 291–292.) érdemes megemlíteni Campbell dühödt megjegyzéseit, aki képtelenségnek és felmelegített hegelianizmusnak tartja azt a gondolatot, mely szerint a diskurzusok (és nem emberek és emberi közösségek) lehetnének a történelem főszereplői. Fentebbi nézeteihez híven, a terep alapos ismeretét, az intézmények működésének vizsgálatát hiányolja a diskurzusközpontú közelítésből. Lásd: Campbell 1996. 298–300

³⁵ TFR.

³⁶ Doyle, William: *The Parlements*. In: *The French Revolution*, 157–169.

³⁷ Van Kley, Dale: *The Jansenist Constitutional Legacy in the French Prerevolution*. In: *The French Revolution*, 169–203.

³⁸ Popkin, Jeremy: *The Prerevolutionary Origins of Political Journalism*. In: *The French Revolution*, 203–225.

tív eszközökkel leszorítják a „lógósok” arányát. Ez a relatív fegyelmezettség azonban nem jelent feltétlenül lobogó és megingathatatlan hitet, csak monoton megszokottságot. Különböző jelek arra mutatnak, hogy a 17. század közepétől kezdve, tehát jóval a felvilágosult filozófia megjelenése előtt, már számos problémával küszködik az Egyház. A válság különféle – statisztikailag jól követhető – módokon nyilvánul meg: a szerzetesrendek egyre nehezebben találhatnak utánpótlást, a végrendeletek egyre kevesebb felajánlást tesznek az egyházak javára, a népesedési mutatók nyilvánvalóvá teszik, hogy egyre elterjedtebbek az egyházilag tiltott fogamzásgátlási praktikák – mindez az egyház lassú, de általános tekintélyvesztésére utal, persze szociológiai és lokális eltérésekkel. A folyamat persze felgyorsul a 18. század során, az 1750–70 közötti évekre pedig a problémák akuttá válnak.

Igaza van tehát Tocqueville-nak abban, írja Chartier, hogy a 18. századi francia társadalom Európában egyedülálló mértékben vetette le a magáról a keresztény erkölcsi szabályokat. De helyesen tulajdonítja-e ezt a transzformációt a felvilágosult filozófusok militáns ateizmusának? Mint a fentiekből már kiderült, a 20. század végének történészei jóval szkeptikusabb álláspontot foglalnak el elődeiknél a filozófiai művek, illetve általában a könyvek közvetlen hatásának kérdésében. A Régi Rend társadalmának dekrisztianizációját sem a felvilágosult, voltaire-i vagy diderot-i antiklerikalizmus következményeként tekintik, jóval inkább a katolikus Egyház belső problémáival magyarázzák. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a francia Egyházban éles viták dúltak a korban: janzenisták és jezsuiták illeték egymást elkövető vádakkal,³⁹ nem maradt rejtve a hívek elől a legkisebb morális megingás sem. A janzenizmus egyébként is a bensőséges, megélt hit fontosságát hangsúlyozza. A nagy Arnauld a gyakori áldozásról szóló műve (*De la fréquente communion*, 1643) azt tanítja, hogy az ember csak igazi bűnbánattal a szívében járuljon a szentségek elé, még akkor is, ha így sokkal kevesebb alkalommal részesedik azokból. A janzenizmus tehát paradox módon már önmagában is fontos tényezője a statisztikailag nyomon követhető dekrisztianizációnak: egy janzenista, noha hite nem kevésbé forró, mint egy molinistáé, arányosan sokkal kevesebbet hódol a keresztény kultusz szertartásainak. A szigorú, betarthatatlan janzenista moralitás sokakat elrémiszt az Egyháztól, a vele szembenálló jezsuitizmus túlzott erkölcsi szabadossága pedig szintén taszító lehet. Meg kell említenünk egy fontos szociológiai magyarázatot is: ez a Franciaországon belüli nagy migrációk kora; márpedig a parókiáját elhagyó család bizonyíthatóan kevésbé lesz rendszeres és lelkiismeretes templomba járó az új helyén, különösen, ha faluból a városba költözik.

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy a franciák vallástól való eltávolodásáért nem annyira a materialista filozófia, hanem a francia katolikus Egyház ellentmondásos előírásai és igen zűrzavaros egyházpolitikai gyakorlata felelős. Egyre komolyabb irodalma van annak a közelítési módnak, amely a francia forradalom legfontosabb ideológiai előzményeit a 17., de elsősorban a 18. századi valláspolitikai konfliktusaiban véli megtalálni.⁴⁰ A „despotizmus” kritikája és a (különféleképpen értett) „egyenlőség” követelése megtalálható Fénelonnál és a keresztény agráriusoknál⁴¹ éppúgy, mint Boulainvilliers-nél, a janzenistáknál vagy éppen a fiziokratáknál. Kezdenek tehát lassan, de biztosan elmosódni a Tocqueville által húzott éles határvonalak állam és társadalom, „felvilágosult filozófia” és hagyományörző, vallásos gondolkodás között. Teljesen idegen a toqueville-i közelítéstől minden olyan interpretáció, amely azt hangsúlyozza, hogy a rendszert nem valami új erő (a felforgató utópikus-demokratikus-egalitárius filozófia) buktatja meg, hanem éppenséggel évszázados megoldatlan (és

³⁹ Lásd erről Certeau, Michel de: *L'Écriture de l'histoire*, 153–212. (idézi Chartier: *Le origines intellectuelles*); a kérdés általános vallásfilozófiai vonatkozásairól pedig Gauchet, Marcel: *Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*. Paris, 1985.

⁴⁰ Lásd: Dale Van Kley idézett cikkét, illetve Van Kley, Dale: *The Religious Origins of the French Revolution*. Yale, 1996.; vagy éppen Maire, Catherine: *De la cause de Dieu à la cause de la nation: le jansénisme au XVIIIe siècle*. Paris, 1998.

⁴¹ Lásd: Rothkrug, Lionel: *The Opposition to Louis XIV*. Princeton, 1975.

néha valóban új köntösben jelentkező) politikai-teológiai viták. Campbell arról beszél, hogy 1789 nem annyira újdonság, hanem tulajdonképpen régi feszültségek végkifejlete: csak egy válság a sok közül; teljességgel véletlen, hogy éppen ebbe pusztult bele a monarchia.⁴²

Alexis de Tocqueville műve valószínűleg a leginspiratívabb munka, amely valaha is született a témában: közel 150 évvel születése után még mindig csodálatra, helyeslésre és persze vitára ösztönzi a történészeket. Mint a fentiekben láthattuk, téziseinek nagy részét elsősorban azok a történészek illették heves kritikával, akik a társadalomtörténeti megközelítés rehabilitációját tűzték ki céljukul. A legfontosabb „vádpont” a második, illetve a harmadik könyvben foglaltak ellen az anakronizmus: Campbell és Baker egyetértenek abban, hogy Tocqueville megengedhetetlenül járt el, amikor III. Napóleon korának prefektusait vélte felfedezni XIV. Lajos intendánsaiban; mint ahogy az is tipikusan 19. századi anglofil liberálisra vall, hogy képtelen értékelni a 18. század politikai harcainak komplexitását. Ne felejtjük el persze, hogy befejezetlenül maradt műről van szó, Françoise Mélonio a hátramaradt jegyzetek vizsgálatakor arra a következtetésre jutott, hogy tévedés lenne Tocqueville-t kizárólag a kontinuitás történészeként tekinteni, azt is látta, ami egyedi és megmagyarázhatatlan a forradalom történetében. Talán ha lett volna ideje megalkotni a szintézist, árnyalta és módosította volna az *Ancien Régime*-ről alkotott sommás nézeteit is.⁴³

⁴² Campbell: *Power and Politics*, 304., vagy *Louis XVI, King of the French*. In: *The French Revolution* Vol. II. 161–182. Azt sem ismeri el éppen ezért, hogy 1750 körül valami változás történt volna a francia politikai kultúrában: pontosan olyan tarka, színes és tagolt volt, mint eddig.

⁴³ Érdekes Mélonio elemzése Tocqueville 1836-os, szintén a forradalommal foglalkozó cikkéről: kimutatja, hogy ebben a cikkben Tocqueville még nem az abszolutizmust teszi a történelmi folyamat főszereplőjévé, az államot, illetve a politikát inkább csak az *égalité des conditions* felé történő ellenállhatatlan haladás eszközeként tekinti. 1839-ben azonban képviselővé választják, ekkor fedezi fel állam és politika társadalmi céloktól teljesen független öncélúságát és mindenhatóságát. Mélonio elemzése végső soron alátámasztja azon kritikusok kifogásait, akik szerint Tocqueville nem volt képes kiszakadni saját korából, és 19. századi kérdéseket tett fel a 16–18. századi történelemnek.